

DE TIENDE PACIFICATIELEZING

Verbittering en verzoening
Nederland en zijn koloniale nalatenschap

C. FASSEUR

Deze dertiende pacificatielezing werd gehouden te Gent op 18 november 1995 in de Pacificatiezaal van het Stadhuis.

De pacificatielezingen worden georganiseerd door de VZW De Pacificatielezingen te Gent.

© Mys & Breesch, uitgevers te Gent
Vlasmarkt 10, 9000 Gent

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd zonder toestemming
van de uitgever

Depot D/1995/6175/51
ISBN 90-5462-154-0

Van 21 augustus tot 31 augustus 1995 bracht Koningin Beatrix van Nederland een staatsbezoek aan Indonesië; het was ook haar eerste bezoek aan dat land. De datum van dit tiendaagse bezoek was niet toevallig gekozen; het bezoek zelf niet zonder symbolische betekenis. In augustus 1995 werd in Indonesië met groot feestvertoon herdacht dat het land zich een halve eeuw eerder, op 17 augustus 1945, vrij verklaarde van zijn vroegere koloniale overheerser, Nederland. Een onafhankelijkheidsverklaring waarbij Nederland zich pas na ruim vier jaar van bloedvergieten en onderhandelingen zou neerleggen. Staatsbezoeken zijn nogal protocollaire aangelegenheden, waarvoor doorgaans weinig aandacht bestaat. Het staatsbezoek van Koningin Beatrix was daarop een markante uitzondering. Zelden of nooit heeft een dergelijk koninklijk bezoek zoveel stof doen opwaaien als thans het geval was. Die discussie begon al geruime tijd voor het vertrek van de koningin naar Indonesië; zij ging ook tijdens haar verblijf en na haar vertrek voort. Haar bezoek confronteerde Nederland immers met een koloniaal verleden dat voor een groot deel nog niet verwerkt bleek.

Dat koloniale verleden begon precies vier eeuwen geleden. Op 2 april 1595 zeilden vier Amsterdamse schepen van de rede van Tessel naar het onbekende Zuid-Oost-Azië uit om in juni van het jaar daarop voor de rede van de peperhaven Banten in West-Java aan te komen. Zo begon wat de Rotterdamse emeritus-hoogleraar, J.A.A. van Doorn, pakkend "Nederlands grootste avontuur" heeft genoemd.¹ Het waren intussen wel voornamelijk Vlamingen en andere naar het Noorden gevluchte Zuidelijke Nederlanders, die, verenigd in een Compagnie van Verre, de schepen voor die eerste schipvaarten hadden uitgerust en voor het nodige handelskapitaal hadden gezorgd. Het ging bij dat allereerste, bescheiden, begin enkel en alleen om het leggen van rechtstreekse handelscontacten om het Portugese monopolie op de Aziatische specerijenmarkt te breken. De bedoelingen waren nog vreedzaam. De Hollanders kwamen, zo werd de sultan van Bantam meegedeeld, toen die had voorgesteld om samen op te trekken tegen de handelsrivaal Palembang, "voor vreedzame handel en niet om oorlog te voeren". Alles waarover Holland beschikte en waarvan men dacht dat het bij de Indonesische volken in de smaak kon vallen was op de schepen van de gebroeders Cornelis en Frederik de Houtman als handelswaar tezamen gebracht. De expeditie was opgezet als één grote promotiereis van de vennootschap de lage landen van die dagen. Het zou echter niet zo blijven. Toen de Verenigde Oostindische Compagnie, als grootste multinational van haar tijd, zeven jaar later, in 1602, het toneel betrad werden de borden verhangen, de zaken even wat groter en, waar het voor de handel voordeliger leek, ook gewelddadiger aangepakt. Als partikuliere handelsonderneming, met in sommige opzichten reeds een verrassend moderne ondernemingsstructuur, beschikte de Edele Compagnie over bepaalde haar door de Staten-Generaal van de Republiek

¹ J.A.A. VAN DOORN, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam, 1994) p. 11.

der Verenigde Nederlanden verleende bevoegdheden, zoals het recht oorlog te voeren en verdragen te sluiten. Het werkterrein van de VOC strekte zich al spoedig uit van Kaap de Goede Hoop tot Desjima in Japan. Haar bezittingen en handelsposten in Azië liepen van Mokka in Jemen – daar kwam de koffie vandaan – over Iran, Voor-Indië, Sri Lanka, Maleisië, Sumatra, Java en Celebes tot de Molukken in Oost-Indonesië met hun kostbare specerijen. Dat snoer van handelsposten had vanaf 1619 één centraal knooppunt, het huidige Jakarta, het vroegere Batavia.

Indonesië heeft altijd een bijna magische aantrekkingskracht uitgeoefend op andere volken. De bewoners van de lage landen vormden daarop geen uitzondering. Al op de eerste schipvaart van de gebroeders De Houtman kostte het moeite om de leden van de bemanning te beletten om te deserteren. Toch bleven er in februari 1597 op Bali twee achter. Het paradijselijke eiland en zijn bevolking bevielen hun wel en de Balinese vorst, de Dewa Agung, nam de twee Europeanen graag in zijn rariteitenkabinet op. Hij had al een grote dwergenverzameling en deze bleekgezichten leken een aantrekkelijk nieuw *collector's item*. Uiteindelijk heeft een van de twee, Emanuel Rodenburg, toch maar een volgend schip naar huis genomen, om de rest van zijn leven – de tegenstelling kon niet groter zijn! – als ambtenaar op een belastingkantoor te Amsterdam te slijten. Hij heeft de vaderlandse letterkunde nog aan zich verplicht. De negentiende eeuwse dichter Bilderdijk stamt van moederszijde van hem af. Hij was de man van de vermaarde dichtregel: “In het verleden ligt het heden”. De andere achterblijver op Bali, Jacob Claesz, had het zo naar zijn zin dat hij er zijn verdere leven gebleven is. Wie zou daarvoor geen begrip kunnen opbrengen? Vermakelijk is het overigens wel dat die beide achterblijvers aan de weetgierige Balinese vorst op een door hen meegebrachte wereldkaart moesten aanwijzen waar Nederland, hun Republiek, nu precies lag en dat zij dat wijselijk, omdat hun land zo klein was, maar niet al te nauwkeurig deden. Zo werden gemakshalve in die aardrijkskundeles de Zuidelijke Nederlanden, Noord-Frankrijk, Duitsland, Noorwegen en zelfs een deel van Rusland met een groot gebaar bij het vaderland ingelijfd. Waarin een nog steeds klein land groot kan zijn! Ook in de negentiende eeuw brak men zich hier wel het hoofd over. Was het pedagogisch verantwoord om aan Indonesische leerlingen aardrijkskundeles te geven als de conclusie geen andere kon zijn dan dat het moederland op de kaart van Europa niet zo vreselijk veel voorstelde?

Door de toenemende machtsontplooiing van de VOC, die onder meer haar neerslag vond in een met geweld opgelegd specerijenmonopolie op de Molukse eilanden kreeg het handelsverkeer al spoedig een eenzijdig en voor de Nederlanders uiterst profijtelijk karakter. Toen het met de bloei van de Molukse eilanden als centrum van de specerijenhandel gedaan was, werd het vruchtbare en dichtbevolkte Java het belangrijkste koloniale bezit.

Tot het jaar 1800, toen zij werd opgeheven, had de Verenigde Oostindische Compagnie de scepter over het eilandenrijk gezwaaid. In 1816 na een vijfjarig Engels tussenbestuur werd het bestuur overgenomen door het pas gestichte Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en door Nederlandse ambtenaren. Onder hen

waren vele Zuidelijke Nederlanders. Zelfs bracht al in 1825 een van hen het tot gouverneur-generaal, de uit Oost-Vlaanderen afkomstige edelman L.P.J. du Bus de Gisignies. De Indische baten begonnen pas goed naar het moederland te stromen, Java werd eerst recht “de kurk waarop Nederland drijft”, toen in 1830 op dat eiland het cultuurstelsel werd ingevoerd. Tussen 1830 en 1870 kwam jaarlijks zo’n 20 tot 30% van de totale Nederlandse staatsinkomsten uit Indië, uit de verkoop van tropische koloniale exportproducten die door de bevolking tegen een laag loon, op last van het bestuur, waren geplant en geoogst. Zo kon Nederland zijn staatsschuld delgen, een schuld die na de afscheiding van België in 1830 gigantische proporties had aangenomen en was het ook een van de laatste landen in Europa waar een inkomstenbelasting werd ingevoerd, veel later dan in Engeland, Pruisen of België. Het huidige Nederlandse spoorwegnet, met inbegrip van de grote spoorbruggen over de rivieren, is in de jaren zestig van de vorige eeuw aangelegd, alweer bekostigd uit die fameuze Indische baten. “Indië verloren, rampspoed geboren”, werd een gevleugeld woord, dat diep in het Nederlandse volksgeheugen werd ingeslepen.

Striemend, maar met een kern van waarheid, waren de woorden door Multatuli naar aanleiding van het cultuurstelsel en de batig-slot-politiek gesproken: “Insulinde is ‘n prachtig paard waarop ‘n dief zit.”² Heel wat gunstiger dacht Koning Leopold de Tweede van België over de Nederlandse koloniale politiek. Het Nederlandse voorbeeld spoorde hem al in de jaren zestig aan om ook voor België koloniaal bezit te verwerven; een politiek die, zoals wij weten, twintig jaar later met succes werd bekroond.

Aan het begin van deze eeuw deed een nieuw koloniaal streven zijn intrede. Het tijdperk van de “ethische” of vooruitstrevende koloniale politiek brak aan. De invloed van Multatuli’s *Max Havelaar* had zich, zij het dan op termijn, toch doen gelden. Nederland werd zich bewust van de zwarte bladzijden uit zijn koloniaal verleden; het schaamde zich voor de batig-slot-politiek die van Indië een “win-gewest” en van het moederland “een roofstaat” had gemaakt. Voortaan zouden meer verheven principes aan het koloniale bestuur ten grondslag worden gelegd. Een jonge Koningin Wilhelmina sprak in haar Troonrede van 1901 de schone woorden, dat Nederland tegenover de bevolking van zijn overzeese gewesten “een zedelijke roeping” had te vervullen. Niet langer zou het Nederlandse belang bepalend zijn maar het Indonesische. De bevolking diende te worden “opgeheven”, dat wil zeggen op een hoger plan van beschaving en ontwikkeling te worden gebracht. Nieuwe staatstaken, zoals gezondheidszorg, landbouwvoorlichting en irrigatie, werden aangevat. Westers lager en middelbaar onderwijs werd, zij het voorlopig nog op bescheiden schaal, in de kolonie geïntroduceerd. Hogere beroepsopleidingen volgden; er kwam een medische, een technische en een juridische hogeschool. In 1940 opende de Universiteit van Batavia haar deuren. Zo vormde

² Vgl. A.S. Kок, *Multatuliana* (Baarn, 1903) p. 94.

zich in de tijd van één generatie een Westers geschoolde Indonesische elite. Deze werd de draagster van de moderne nationalistische beweging. *Modern* omdat zij het Westers koloniaal gezag met Westerse intellectuele wapens en methoden bestreed, *nationalistisch* omdat zij bij alle onderlinge meningsverschillen zich voor alles keerde tegen het koloniale systeem, de vreemde overheersing. De Indonesische voorman Radjiman Wediodiningrat zou in 1922 in onberispelijk Nederlands het Nederlandse bestuur dan ook waarschuwen:

“Weest op Uw hoede. Het is nu het tijdstip voor U om ons te geven wat wij wensen. Nu kunt gij ons nog leiden. Wacht niet langer. Er zal een ander ogenblik komen, waarop ons volk zijn geduld zal verliezen. En dat is het tijdstip dat op het huidige volgt”.³

Op deze beweging en op deze waarschuwing had Nederland geen antwoord. Het was waar, Nederland beschouwde zich vanaf het begin van deze eeuw als een soort van “voogd” en de inheemse bevolking als zijn pupil. Eenmaal ontwikkeld en opgevoed zou deze, zoals elke pupil, op eigen benen moeten staan. Een politiek van voogdij moest per definitie eindig zijn, gevolgd worden door de zelfstandigheid van de eens bevoogde. Maar die eindtoestand lag in de visie van bijna alle Nederlandse bestuursambtenaren nog generaties ver weg. De overtuiging in Nederlandse kringen, zowel in Den Haag als Batavia, was algemeen, dat Nederlands-Indië (gaf die naam al niet aan dat Indië een Nederlands maaksel was?) voorlopig nog niet zelfstandig kón zijn. Nederland was trots op zijn koloniaal bestuur waarvan het meende dat het aan andere koloniserende mogendheden tot voorbeeld kon dienen. Het was er ook van overtuigd dat dit bestuur in laatste instantie niet zozeer een Nederlands als wel een Indonesisch belang was. Diende het niet tot heil van de “inlander”? Van een Indonesisch volk sprak het koloniale bewind overigens liever niet. Leefden in de Indonesische archipel, die zich op de kaart van Europa uitstreckte van Ierland tot in de Kaukasus, niet letterlijk honderden volken, elk weer verschillend van andere en ieder in een ander stadium van ontwikkeling? Nederland voelde zich verantwoordelijk voor die waaier aan Indonesische volkeren. Naarmate het koloniale bestuur gecompliceerder werd en meer taken op zich nam, viel het de Nederlanders moeilijker zich daaruit weg te denken. Een snelle staatkundige ontvoogding zou het land slechts tot speelbal maken van onverantwoordelijke nationalistische jeugdige heethoofden of van andere mogendheden, zoals Japan, waaraan soms sinistere intenties werden toegeschreven. De Indonesiërs die zich in hun strijd voor het nationalisme al te radikaal opstelden, wachtte een gedwongen internering van onbepaalde duur, opgelegd bij administratieve maatregel (een rechter kwam er niet aan te pas), in een malaria-oord in het onherbergzame Nieuw-Guinea of gevangenisstraf. Concessies aan het Indonesische nationalisme leken niet nodig. Internationale kritiek was er weinig. Slechts enkele Nederlanders in

³ Zie J.J. VAN MIERT, *Een koel hoofd en een warm hart. Nationalisme, Javanisme en Jeugdbeweging in Nederlandsch-Indië, 1918-1930* (Leiden, 1995) tegenover titelpagina.

invloedrijke posities keken verder. De Leidse hoogleraar en vermaard Arabist, Chr. Snouck Hurgronje, hekelde in 1923 de geschiedenis van het Nederlandse bestuur als een aaneenschakeling van gruwelijke misverstanden. Gouverneur-Generaal jhr. A.C.D. de Graeff was er al in 1928 van overtuigd, “dat wij staan voor een eindeloze, steeds heftiger wordende strijd, waarin wij het op den duur zullen moeten afleggen”. Maar voorlopig waren zij roependen in de woestijn. Veruit de meeste Nederlanders, ook zij die beter moesten weten, bagatelliseerden de nationalistische beweging.⁴

In de toespraak die Koningin Beatrix tijdens haar staatsbezoek op 21 augustus hield is deze vooroorlogse geestesgesteldheid als volgt geschetst:

“Zo ontstond in ons land de overtuiging dat het Nederlands koloniaal bestuur goed was voor beide partijen. Die opvatting leefde zo sterk dat er weinig aandacht bestond voor de kracht van het verlangen naar onafhankelijkheid dat voor de oorlog sterk opkwam bij de Indonesische bevolking. Slechts enkelen onderkenden de betekenis daarvan en spraken zich daarover uit. Zij vonden echter vrijwel geen gehoor.”⁵

Inderdaad! Toen een aantal gematigde Indonesische nationalisten, geïnspireerd door de Amerikaanse dekoloniatiepolitiek in de Filipijnen, in 1936 voorstelde een rijksconferentie bijeen te roepen om aan Indonesië langs de weg van geleidelijkheid – bijvoorbeeld op een termijn van tien jaar – zelfstandigheid toe te kennen *binnen* het verband van het Koninkrijk, werd dit voorstel door de toenmalige Nederlandse regering hooghartig afgewezen. De nationalisten in kwestie kregen te horen dat hun wens slechts uitdrukking gaf aan de verlangens van een kleine, geëmancipeerde, bovenlaag en niet aan de wensen van de grote zwijgende meerderheid van de inheemse bevolking, voor wier welzijn de Nederlandse regering zich in zo’n hoge mate verantwoordelijk voelde. Deze kans om in vreedzaam overleg en onder Nederlands bestuur de weg van een geleidelijke dekolonisatie in te slaan kwam nooit weerom. Omdat de Nederlanders zolang ze het gezag nog bezaten niet bereid waren tot onderhandelingen met de voormannen van het Indonesische nationalisme, kwamen ze na de Tweede Wereldoorlog in een situatie terecht waarin ze moesten onderhandelen zonder dat ze het gezag nog bezaten.

Geen goedkoper wijsheid dan de wijsheid achteraf. Wij weten hoe onweerstaanbaar en razendsnel de dekolonisatie zich na 1945 in Azië en Afrika voltrokken heeft. De Nederlanders vóór 1940 wisten dit niet en konden het ook niet weten. Toch hadden zij zich kunnen spiegelen aan het Amerikaanse voorbeeld in de Filipijnen; al in 1935 genoot dit eilandrijk een praktisch compleet zelfbestuur

⁴ Vgl. C. FASSEUR, *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen* (Amsterdam, 1995) 213.

⁵ Steeds is de officiële, in de Nederlandse *Staatscourant* van 22 augustus 1995, nr. 161, opgenomen, Nederlandse tekst van de rede aangehaald; die werd echter in de Engelse taal uitgesproken. Voor het antwoord van Soeharto: *ibidem*.

met de belofte dat het tien jaar later geheel onafhankelijk zou worden. Ook de Engelsen in India stelden zich toegevend op. Zij waren bereid tot overleg met nationalistische leiders als Gandhi en Nehru, ook al werd hun verblijf aan de conferentietafel soms onderbroken door dat in een Brits-Indische gevangenis en omgekeerd. In 1931 vond de eerste Round Table Conference in Londen plaats waar over de toekomst van India met de nationalistische voormannen onderhandeld werd. Het Nederlandse koloniale bestuur zag dit allemaal enigszins meewarig aan. Nog in 1936 kon gouverneur-generaal jhr. B.C. de Jonge met volle overtuiging verklaren dat de Nederlanders nog wel drie eeuwen in de Indische archipel zouden blijven, zoals zij dat al driehonderd jaar hadden gedaan, aler Indië voor een vorm van zelfstandigheid rijp zou zijn.⁶ De toenmalige Nederlandse minister-president H. Colijn had al in 1928 voldaan vastgesteld, dat het koloniale bestuur even hecht in Indië was gevestigd als de Mont Blanc in de Alpen rust.⁷

De Japanse invasie van Nederlands-Indië begin 1942 maakte duidelijk hoe kwetsbaar dat Nederlandse gezag was. De Nederlanders werden in interneringskampen opgesloten, het Nederlandse bestuur letterlijk weggevaagd, alles wat aan Nederland herinnerde uit de Indonesische samenleving verbannen. Zelfs het gebruik van het Nederlands werd verboden, ook al beheerste inmiddels ongeveer een miljoen Indonesiërs onze moedertaal actief of passief. Door het Nederlandse bestuur geïnterneerde Indonesische nationalisten herkregen van de Japanners hun vrijheid. Tot hen behoorde ir. Soekarno, die bijna tien jaar in Nederlandse gevangenschap of internering had doorgebracht. Hij toonde zich bereid met Japan samen te werken in de hoop zo de onafhankelijkheid van zijn land dichterbij te brengen. In die verwachting werd hij niet teleurgesteld. Toen de Tweede Wereldoorlog voor Japan definitief een ongunstige wending nam, in 1944, ging dat land zich positiever opstellen tegenover het denkbeeld van een onafhankelijk Indonesië. Soekarno kreeg de ruimte die hij nodig had voor zijn onafhankelijkheidsstreven. Er ontwikkelde zich een ware wedloop tegen de klok. Uiteindelijk viel de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring, voorgelezen door Soekarno, niet vóór de Japanse capitulatie maar twee dagen daarna, op 17 augustus 1945.

Nederland werd na de Tweede Wereldoorlog door het dekolonisatie-proces overvallen. De uitroeping van de Republiek Indonesië kwam als een volslagen verrassing. Door het wegvallen van vrijwel alle verbindingen met Indië na het begin van de Japanse bezetting waren de Nederlandse regering en het Nederlandse volk volkomen onkundig gebleven van de ontwikkelingen in de voormalige kolonie. Zwaar kan hun dat overigens niet worden aangerekend. Ook de Amerikanen hadden nog medio 1945 de Indonesische onafhankelijkheidsproclamatie in het geheel niet voorzien. Voorlopig werd de Geallieerde bezetting van het vroegere Nederlands-Indië en de ontwapening van de Japanse troepen aan de Engelsen

⁶ Vgl. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 80 (1967), p. 498.

⁷ H. COLIJN, *Koloniale vraagstukken van heden en morgen* (Amsterdam, 1928) p. 39.

overgelaten. Nederland, pas zelf bevrijd, beschikte nog niet over enig machtsmiddel om de republiek zijn wil op te leggen. Was de oorlog in Europa voor Nederland vroeger geëindigd dan in mei 1945 en de oorlog in Azië later dan in augustus van dat jaar, dan zou dat vacuüm eerder zijn gevuld. Nu moest tot begin 1947 worden gewacht voordat Nederland een grote troepenmacht overzee had gezonden en het bestuur van de Engelsen kon worden overgenomen. Begrijpelijk voelden de Engelsen er weinig voor om in de tussentijd voor hun bondgenoot de kastanjes uit het vuur te halen. Zij hadden ook een veel realistischer kijk op de Indonesische revolutie dan de Nederlanders. Lord Louis Mountbatten, de Engelse Supreme Commander, die in 1947 verantwoordelijk was voor de Britse machtsoverdracht in India, gaf de goede raad om maar met de nieuwe Indonesische leiders te gaan praten over een vreedzame oplossing van hun revolutie. Maar de Nederlanders voelden daar niet voor. Zij werden het slachtoffer van het isolement waarin zij tijdens de oorlog hadden verkeerd en van hun gebrekkig inzicht in de kracht van het Indonesische nationalisme voor de oorlog

Op 7 december 1942, toen Indië dus al door Japan bezet was, had Koningin Wilhelmina vanuit Londen in een radiorede aan de wereld duidelijk gemaakt dat haar regering bereid was na de oorlog aan zijn overzeese gebied zelfbestuur te verlenen binnen het verband van het Koninkrijk. Deze tegemoetkoming, die voor de oorlog voorlopig voldoende zou zijn geweest, kwam in 1945 te laat. Indonesië had zich onafhankelijk verklaard en daarop wenste het vanzelfsprekend niet meer terug te komen. Zoals President Soeharto van Indonesië dat in zijn antwoord op de rede van Koningin Beatrix, die 21ste augustus 1995, eenvoudig maar trefzeker uitdrukte: “Net als het Nederlandse volk houdt ook het Indonesische volk van zijn vrijheid”. Maar de grote meerderheid van de Nederlandse bevolking, zag een halve eeuw geleden in diezelfde onafhankelijkheidsproclamatie een Parthenschot, afgevuurd door Japan toen het in feite al verslagen was. Ze zag in de Indonesische republiek een Japans maaksel en beschouwde Soekarno als een landverrader die voor zijn heulen met Japan gestraft in plaats van beloond moest worden. Het heeft dan ook lang geduurd voordat de Nederlandse regering ook zelfs maar bereid was met de republiek van Soekarno te onderhandelen. Pas eind 1946 kwamen die besprekingen op gang. Maar op dat moment beschikte Nederland ook over een militair alternatief, een grote op Java en Sumatra tezamen gebrachte troepenmacht. In twee koloniale oorlogen, in het officiële spraakgebruik vergoelijkend “politio-nale acties” genoemd, heeft het die expeditionaire macht medio 1947 en eind 1948 ook ingezet in een tevergeefse poging de republiek militair van de kaart te vegen.

Achteraf is het verbazingwekkend tot welke militaire krachtsinspanning een door de oorlog uitgeput en ontredderd Nederland in staat bleek. Bijna honderdduizend dienstplichtigen, 30.000 oorlogsvrijwilligers en 20.000 man marinepersoneel, tezamen bijna 150.000 militairen, hebben in de jaren 1945-1949 de reis naar Indië gemaakt. Voor de uitzending van die dienstplichtigen moest overigens in 1946 nog eerst de Nederlandse Grondwet worden gewijzigd. Als men ook acht slaat op de Nederlandse militairen die al voor de oorlog en in de jaren daarna in het koloniale

Indische leger dienden, kwam dat neer op ruim 3% van de totale mannelijke Nederlandse bevolking in die jaren. Laat nooit iemand beweren dat de militaire geest de Nederlanders vreemd is of dat zij geen militaire traditie kennen! Van deze expeditionaire macht zijn ongeveer 2.500 militairen bij de twee politionele acties of tijdens de vier jaren durende guerillastrijd tegen republikeinse troepen, omgekomen. Ongeveer hetzelfde aantal liet het leven door ziekte of bij verkeersongelukken. Het aantal Indonesische slachtoffers, zowel militair als civiel, is nooit geteld maar liep in de honderdduizenden. Een onbekend aantal van hen liet het leven bij wandaden gepleegd door Nederlandse militairen, zoals die in elke oorlog en zeker in een guerillastrijd onvermijdelijk zijn. Een oorlogsmisdrijf hoort nu eenmaal bij een oorlog als het blad bij een boom, als de kogel bij de loop van een geweer. President Soeharto herinnerde hieraan toen hij in zijn rede op 21 augustus gewag maakte van de “vele heldenbegraafplaatsen in ons reusachtig vaderland”.

Vier jaren van vechten en onderhandelingen leidden eindelijk in augustus 1949 onder Amerikaanse druk tot definitieve vredesbesprekingen – inderdaad aan een ronde tafel – en tot de overdracht van de soevereiniteit aan een onafhankelijk Indonesië; op 27 december 1949 was deze soevereiniteitsoverdracht een feit. Alleen de Westelijke helft van Nieuw-Guinea bleef er voorlopig van uitgezonderd, omdat de Grondwet een tweederde meerderheid verlangde die anders in het Nederlandse parlement niet verkregen zou zijn. De Nieuw-Guinea-kwestie zou in de volgende jaren de verstandhouding met Indonesië grondig verstoren. Ook het nog steeds drukkende economische overwicht van de Nederlandse bedrijven in Indonesië droeg daaraan bij. Uiteindelijk zou Indonesië eind 1957 alle Nederlandse bezittingen in beslag nemen. De laatste tienduizenden achtergeblevenen van een Nederlandse bevolkingsgroep, die aan het begin van de Japanse bezetting nog ongeveer driehonderdduizend zielen had omvat, werden tot een overhaast vertrek naar het moederland gedwongen. Was de stemming in Indonesië in die jaren fel anti-Nederlands, ook de verbittering in Nederland was grenzeloos. Alle Nederlandse ressentimenten richtten zich daarbij op Soekarno. Het leek wel of hij eigenhandig Nederland van zijn koloniale bezit had beroofd! De Indonesische president deed met zijn felle taal overigens weinig moeite de Nederlanders gunstiger voor hem te stemmen. Zelfs *indirecte* diplomatieke betrekkingen werden sedert 1961 niet meer tussen beide landen onderhouden, hetgeen als een volkenrechtelijk unicum kan worden beschouwd.

Ook dit keer verloochenden de Nederlanders hun koppige aard niet. Pas in augustus 1962 stemden zij, andermaal onder zware Amerikaanse druk, toe in de overdracht van het bestuur over Westelijk Nieuw-Guinea, het laatste restant van hun vroegere koloniale rijk in Azië. Evenwel niet dan nadat het na-oorlogse Indonesiëdrama zich op kleine schaal had herhaald. Ook in 1962 voeren Nederlandse troepenschepen met dienstplichtigen de halve wereld om – dit keer via het Panamakanaal omdat het Suezkanaal voor hen gesloten was – en werd er soms felle strijd geleverd met gelande Indonesische infiltranten, sneuvelden er Nederlandse militairen, werd menige Papoea door zijn samenwerking met de koloniale over-

heerser voor de rest van zijn leven gecompromitteerd, zoals dat vroeger met vele de Nederlanders welgezinde Indonesiërs het geval was. Men denke maar aan de Ambonese militairen in het gewezen koloniale leger, die zich na de soevereiniteits-overdracht in eigen land niet meer veilig waanden en toen hun zelf geproclameerde republiek der Zuid-Molukken in 1950 was bezet in arren moede naar Nederland werden afgevoerd. Ongeveer 4.000 Ambonese militairen, met vrouw en kinderen naar Nederland gekomen, vormen nu een bevolkingsgroep van zo'n 40.000 personen. Deze Zuidmolukse groep is in tegenstelling tot wie verder uit Nederlands-Indië kwam – het ging daarbij dus om zo'n driehonderdduizend personen – nog steeds niet in de Nederlandse samenleving opgegaan of geïntegreerd.

Uiteindelijk zouden pas in 1963 normale diplomatieke betrekkingen met Indonesië worden aangeknoopt. Hoe diep het dekoloniatetrauma in Nederland echter wortel had geschoten, bleek wel uit het feit dat president Soekarno van Indonesië ook toen geen uitnodiging kreeg voor een staatsbezoek aan Nederland. Pas zijn opvolger, president Soeharto, zou in 1970 een officieel bezoek aan Nederland brengen. Weliswaar was dit bezoek met scherpe veiligheidsmaatregelen omgeven – men was bang dat de Zuidmolukse oud-militairen of hun kinderen een aanslag zouden plegen – maar het verliep verder zonder enig incident. Zelfs het feit dat de rol van Soeharto bij de anti-communistische coup van oktober 1965 die aan honderdduizenden Indonesiërs het leven kostte – de schattingen lopen uiteen van ongeveer 400.000 tot 800.000 slachtoffers – niet geheel duidelijk was, wierp nauwelijks een schaduw over het als “hartelijk” gekwalificeerde bezoek. Een jaar later, in 1971, werden Koningin Juliana en haar man al even warm in Indonesië ontvangen.

Zo leek op de grote verbittering de grote verzoening te zijn gevolgd. De economische betrekkingen tussen Indonesië en het vroegere moederland floreerden; Nederland nam ook het voortouw in het internationale consortium dat jaarlijks grote bedragen aan ontwikkelingshulp aan dat land overmaakte. Elk jaar reizen er weer meer Nederlandse toeristen naar het land waarvan zij òf in familiekring òf op school òf elders zoveel hebben gehoord. Nog altijd is iets meer dan één procent van de totale Nederlandse bevolking in dat land geboren en vormt daarmee nog steeds de grootste groep elders geboren en in Nederland kent. Wie een goede Nederlandse boekhandel binnenloopt, vallen al spoedig de vele publikaties die op Indonesië betrekking hebben op. Met die verzoening ging na 1962, althans aan Nederlandse kant, een dertigjarig tijdperk van verdringen en vergeten van de minder gunstige zijden van het koloniale verleden samen. Slechts één keer, in 1969, werd Nederland bij uitzondering daaraan ruw herinnerd. Voor de t.v. en in de pers vlamde een discussie op, aangestoken door de latere hoogleraar aan de Universiteit van Brussel, dr. J.E. Huetting, die als Nederlands dienstplichtige de oorlog in Indië had meegemaakt, over door Nederlandse militairen gepleegde excessen of oorlogsmisdrijven in de jaren 1945-1949. Een commissie stelde in opdracht van de regering een onderzoek in. Haar medio 1969 verschenen rapport bracht aan het licht dat inderdaad talrijke excessen waren voorgevallen, meer dan voordien was

aangenomen. Dit incident leek echter verder geheel op zichzelf te staan evenals de poging van Zuidmolukse jongeren om door gijzelingsacties en dergelijke de aandacht van de wereld te vestigen op hun nog steeds voortgaande strijd voor een vrije Republiek der Zuid-Molukken. Voor zover Nederland zich in de jaren zeventig van enige koloniale erfenis bewust was, richtte de aandacht zich op een andere ex-kolonie, namelijk Suriname. Aan dit gebied werd in 1975 onafhankelijkheid verleend, hetgeen gepaard ging met een grote uittocht van Surinamers naar Nederland; ruim een derde van de bevolking woont nu in het voormalige moederland. De aanwezigheid van een tweehonderdduizendtal gewezen Surinaamse rijksgenoten is onder meer aan de kwaliteit van het Nederlandse topvoetbal duidelijk ten goede gekomen!

De periode van stilzwijgen over het koloniale Indische verleden liep opmerkelijk genoeg, na 1991, dus bijna vijftig jaar na de Indonesische revolutie en dekolonisatie, ten einde, om plaats te maken voor een nieuw en langdurig debat over dat verleden. Dit debat duurt in feite tot op de huidige dag voort. De directe aanleiding tot deze koerszwenking was de breuk in de ontwikkelingshulprelatie tussen beide landen in maart 1992. De Nederlandse Minister van Ontwikkelingssamenwerking, Jan Pronk, had de Indonesische regering de les gelezen over een op 12 november 1991 door Indonesische militairen aangericht bloedbad in Oost-Timor. Al eerder had hij Indonesië, dat na India het meeste Nederlandse ontwikkelingsgeld kreeg, verwijten gemaakt over schending van de mensenrechten. President Soeharto stond toch al bij het meer progressieve deel van de Nederlandse samenleving, waartoe ook Pronk kan worden gerekend, niet hoog aangeschreven. Weliswaar had zijn land sinds 1965, toen hij de macht in handen kreeg, een enorme economische ontwikkeling doorgemaakt maar het bloedbad onder linkse Indonesiërs dat in datzelfde jaar was voorgevallen was nog steeds niet vergeten.

Ook andere landen lieten de Indonesische regering hun ongenoegen blijken over de gang van zaken in het vroegere Portugees Timor maar anders dan Pronk maakten zij niet een voortduren van hun ontwikkelingsrelatie met Indonesië van de naleving van de mensenrechten afhankelijk. De Indonesische regering besloot hierop de eer aan zichzelf te houden. Ze liet Nederland op 25 maart 1992 weten dat ze geen prijs meer stelde op enige Nederlandse ontwikkelingshulp.⁸ Die weigering vond in heel Indonesië veel bijval en dat is, achteraf gezien, ook begrijpelijk. Pronk en andere Nederlanders – het Nederlandse parlement was hem aanvankelijk in zijn veroordeling van het Indonesische optreden warm bijgevallen – herinnerden de Indonesiërs te veel aan het paternalistische en bemoeizuchtige optreden van de vroegere koloniale bestuursambtenaren. Kritiek die van anderen misschien nog te verdragen viel, was niet acceptabel uit de mond van de vroegere koloniale overheerser. Zo

⁸ Ook werd Nederland verzocht afstand te doen van het voorzitterschap van de IGGI (Intergouvernementele Groep voor Indonesië), het internationale ontwikkelingshulpconsortium.

voltooid Indonesië zijn dekolonisatie door elk hulpaanbod uit Nederland voor de toekomst af te wijzen.

In Nederland veroorzaakte die breuk veel consternatie. De vrees bestond dat ook de economische betrekkingen hieronder zouden lijden, om nog maar te zwijgen van de politieke en culturele. De gedachte van een staatsbezoek van de koningin aan Indonesië is dan ook datzelfde jaar opgekomen. President Soeharto liet weten dat de koningin welkom was en wel in de maand, augustus 1995, waarin Indonesië het halve eeuwfeest van zijn onafhankelijkheid zou vieren. De vraag was al spoedig of dat bezoek zou samenvallen met die gedenkwaardige 17de augustus.

Maar nu liet zich een andere stem horen die in het politieke vlak voordien nauwelijks een rol had gespeeld, die van verschillende groepen Indische oorlogsveteranen. De oud-strijders, de 150.000 van weleer, hadden zich georganiseerd in allerlei, onderling vaak rivaliserende, verenigingen en bespeelden de trom van de publiciteit. Voor Nederland was dit een ongekend verschijnsel. In tegenstelling tot andere landen heeft het nimmer een minister of ministerie van veteranenzaken of oudstrijders gekend. De Indische veteranen waren na 1950 voor het grootste deel teruggekeerd in de Nederlandse burgermaatschappij en als afzonderlijke groep geheel vergeten. Maar een man wordt ouder. Nu de veteranen de pensioengerechtigde leeftijd hebben bereikt, is er voor hen gelegenheid te over om terug te blikken op het verleden en om met allerlei frustraties uit dat verleden af te rekenen. De voornaamste frustratie was wel dat zij onvoldoende waardering zouden hebben genoten voor de diensten die zij als militair in lange tropenjaren overzee aan hun vaderland hadden bewezen. Daar zat op zichzelf wel wat in. Tenslotte was Nederland als verliezer uit het dekolonisatieconflict te voorschijn gekomen. Niemand, de betrokken militairen inclusief, had er indertijd veel behoefte aan gehad om het trauma van de politieke en militaire nederlaag terug te blikken. De opbouw van Nederland in de jaren vijftig eiste bovendien alle aandacht op; werkloosheid kwam in die jaren nauwelijks voor. Pas de vrije tijd die doorgaans aan de levensavond verbonden is gaf de gelegenheid tot reflectie en bespiegeling, vaak ook tot een nieuw bezoek aan het land waar men als actief militair had gediend. Het was duidelijk dat het besluit om het begin van het staatsbezoek van de koningin met de 17de augustus te laten samenvallen door veel veteranen zou worden opgevat als een late erkenning dat Nederland in 1945 onjuist had gehandeld door zich toen niet neer te leggen bij het voldongen feit van de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring. In feite waren zij dan volkomen overbodig naar Nederlands-Indië gezonden, waren velen van hun kameraden voor niets anders dan voor een ook door de Nederlandse regering ten langen leste als zodanig erkende historische dwaling gevallen.

Olie op het veteranenvuur werd nog geworpen door het optreden van een van hun vroegere collega's, Poncke Princen. Deze was als dienstplichtig militair naar Indië uitgezonden maar vervolgens naar het kamp van de vijand overgelopen. Actief zou hij aan republikeinse kant tegen zijn vroegere kameraden hebben gestreden. In het onafhankelijke Indonesië had hij zich tot Indonesisch staatsburger laten naturaliseren en zich vervolgens als een vurig strijder voor de mensenrechten ontpopt. Zo

had hij de sympathie van de linkerkzijde van de Nederlandse samenleving verworven, in het bijzonder van de huidige ministers Pronk en Van Mierlo (Buitenlandse Zaken). Aangezien Princen de publiciteit zocht en zoekt, was hij menigmaal het mikpunt van een verhitte discussie tussen voor- en tegenstanders. Zijn tegenstanders, die vooral in veteranenkringen moesten worden gezocht, brandmerkten hem als een deserteur en landverrader. Hij zou niet wars zijn geweest van het verraden en in hinderlagen lokken van zijn vroegere strijdmakkers (een beschuldiging die overigens door Princen steeds is tegengesproken). De stemming werd explosief toen Princen eind vorig jaar van de Nederlandse regering een visum kreeg om voor familiebezoek naar Nederland te komen. Nederland stortte zich rond de jaarwisseling 1994/1995 in een groot nationaal debat over het koloniale verleden. Een debat dat begin augustus van dit jaar – uiteraard was het tijdstip niet toevallig gekozen! – een ferme nabrander kreeg, toen voor radio en televisie nieuwe onthullingen werden gedaan over excessen en oorlogsmisdrijven waaraan Nederlandse troepen zich bij hun mislukte pacificatie van de Indische archipel in de jaren 1945-1949 zouden hebben schuldig gemaakt.

Temidden van dit tumult moest nu ook het staatsbezoek verder worden voorbereid. In het najaar van 1994 was definitief besloten, dat het bezoek niet op 17 augustus zou beginnen. De Indonesische regering had zich daar geen warm voorstander van getoond en de Nederlandse vreesde de reactie in kringen van oudstrijdersorganisaties. Bovendien waren er praktische bezwaren. De koningin zou in elk geval de herdenking van de capitulatie van Japan op 15 augustus 1995 bij het Indisch monument in Den Haag willen bijwonen. Daarnaast was het protocollair verre van eenvoudig een staatsbezoek te laten samenvallen met een grootscheepse historische herdenking met parades en toespraken, zoals de Indonesische regering voor ogen stond. Men redde zich uit het dilemma door het bezoek niet op maar zo spoedig mogelijk na die beladen datum te doen beginnen, d.w.z. op maandag 21 augustus. Werd hiermee een kans gemist om een groot historisch gebaar te maken? Werd hiermee de Indonesische regering voor het hoofd gestoten, zoals menig al dan niet erkend Indonesië-kenner heeft beweerd? Het lijkt mij dat deze uitspraken nogal overdreven zijn. Ze kennen aan het gemeenschappelijk verleden van beide landen, gelijk het vooral door Nederlanders wordt beleefd, een grotere plaats toe in de Indonesische constellatie dan in Indonesië zelf realiteit is. Indonesië heeft niet zoveel op met zijn verleden, vooral wanneer dat een Nederlands stempel draagt; het is als wel meer “jonge” landen meer geïnteresseerd in zijn toekomst. Zeer nadrukkelijk is dan ook door de Indonesische minister van buitenlandse zaken Ali Alatas onlangs nog eens verzekerd, dat ook Indonesië een bezoek op 17 augustus minder opportuun vond.

Zeker in het licht van de recente breuk in de ontwikkelingsrelatie tussen beide landen kon de vraag niet worden ontweken of Nederland opnieuw, zoals het vroeger zo vaak had gedaan, aandacht diende te vragen voor de toestand van de mensenrechten in het gastheerland. Het was duidelijk dat vooral de partijen waaruit zowel de Nederlandse minister-president (Kok) als de minister van buitenlandse

zaken (Van Mierlo) afkomstig waren hierop zouden aandringen. Het was echter evenzeer duidelijk dat dergelijke vermaningen bij de Indonesische president buitengewoon slecht zouden vallen. Uiteindelijk werd besloten de dominee thuis te laten. Hij zou ook slecht hebben gepast in het grote gezelschap kooplieden dat de koningin vooraf ging. Er reisde immers een grote economische missie, onder leiding van de minister van economische zaken (Wijers) haar enkele dagen vooruit; een missie die een waardige representant kon worden genoemd van de BV Nederland. Alle grote Nederlandse bedrijven waren erin vertegenwoordigd. Het leek wel alsof de dagen van de gebroeders De Houtman waren weergekeerd! De koninklijke toespraak op 21 augustus verraadt dan ook een grote terughoudendheid, voor zover daarin het delikate onderwerp van de mensenrechten werd aangesneden. Na woorden van lof over de Indonesische tolerantie en godsdienstige verdraagzaamheid – een lof die in dit overwegend Islamitische land zeer zeker op zijn plaats is –, wordt het verschil in tradities en gewoonten aangestipt en daaraan toegevoegd:

“Dit betekent echter niet dat wij geen gesprek kunnen aangaan over de fundamentele rechten en waarden die de leden van de wereldgemeenschap hebben vastgelegd. Deze vormen in toenemende mate in de dialoog tussen landen en dus ook tussen Indonesië en Nederland een vanzelfsprekend element”.

Een volgende penibele vraag was of de koningin haar verontschuldigen moest aanbieden voor de vele Indonesische slachtoffers die het dekolonisatieconflict had gevergd. Het was, zeker achteraf, immers duidelijk dat het historisch gelijk in dit conflict niet aan de Nederlandse zijde had gelegen. De reactie in kringen van Nederlandse veteranen liet zich echter gemakkelijk raden, indien dit ook met zoveel woorden werd uitgesproken. Weliswaar was het voor een staatsbezoek op zichzelf al ongebruikelijke gebaar in hun richting gemaakt dat gelijktijdig met de koningin een delegatie Nederlandse veteranen naar Indonesië zou reizen om zich daar met Indonesische oudstrijders te verbroederen maar het was duidelijk dat elk koninklijk woord op dit punt op een goudschaaltje zou worden gewogen. De vraag van eventuele koninklijke spijtbetuigingen was ook daarom interessant, omdat veel Nederlanders er al jaren op aandringen dat Japan zijn spijt betuigt voor het leed dat het in de Tweede Wereldoorlog aan veel voormalige Indische Nederlanders heeft veroorzaakt. Hoe consequent zou daarom de Nederlandse opstelling in dit geval zijn? Letterlijk zei de koningin in haar rede op dit punt het volgende: “Wanneer wij terugblikken op deze tijd, die nu bijna vijftig jaar achter ons ligt, stemt het ons bijzonder droevig dat zovelen in deze strijd zijn omgekomen of er hun leven lang de littekens van hebben moeten dragen”. En zij herinnerde vervolgens aan de woorden die haar moeder, prinses Juliana, bij het tekenen van de acte van de soevereiniteitsoverdracht op 27 december 1949 in het Paleis op de Dam te Amsterdam had gesproken: “Het is een voorrecht deze daad van overdracht der soevereiniteit te verrichten, tegenover de geschiedenis, of beter gezegd voor het aangezicht Gods, die weet waarom dit samengaan in vrijheid niet eerder en ook niet later werd bereikt, en die het falen kent der generaties....” Woorden die, zoals haar dochter

daaraan toevoegde, ondanks het verstrijken der jaren “nog steeds van betekenis” zijn.

De vraag kan natuurlijk worden gesteld of het zinvol is spijtbetuigingen aan te bieden voor wat in het verleden mis is gegaan. Het antwoord zal verschillen naar gelang men zich op een meer afstandelijk standpunt stelt, zoals regeringen plegen te doen, of vanuit het perspectief van de slachtoffers of hun nabestaanden op deze vraag ingaat. Ook in dit geval is van het met zoveel woorden aanbieden van spijtbetuigingen afgezien. Voor het overige kan ieder het zijne denken van de woorden die ik aanhaalde.

Resteert de vraag of het bezoek een succes werd. In bepaalde opzichten was dit zeker niet het geval. De poging tot verbroedering van de meegereisde Nederlandse veteranen met hun Indonesische collega's mislukte, omdat de laatsten niet kwamen opdagen. Er waren wel meer incidenten die het bezoek ontsierden en op het Nederlandse publiek een pijnlijke indruk maakten. Zo werd een in het programma vastgelegd gesprek tussen beide staatshoofden onverwacht enkele dagen voor het bezoek op initiatief van president Soeharto geannuleerd. De president bleek in die dagen echter wel tijd te kunnen vinden voor een lang gesprek met zijn Duitse oud-collega Von Weizsäcker. In de Indonesische pers en publiciteitsmedia, die onder controle van de Indonesische regering staan, ontwikkelde zich nog tijdens het staatsbezoek een kritische perscampagne tegen Nederland, waarbij opnieuw de vraag rees waarom van Nederlandse zijde niet ruiterlijk excuses waren aangeboden voor het verleden. Het resultaat van de Nederlandse economische missie die met de koningin was meegereisd was evenmin onverdeeld gunstig. Sommige Indonesische commentatoren vonden dat hiermede wel een erg sterk accent op het economische aspect werd gelegd bij een staatsbezoek dat toch vooral tot doel had de politieke banden nauwer aan te halen.

Wat herinnert vijftig jaar na dato nog aan de vroegere koloniale verhouding tussen beide landen? President Soeharto wees bij het staatsbezoek op de vele Indonesische woorden, gewoonten en gezegden die uit Nederland stammen. Ook tal van gebouwen en plaatsen houden aan dat Nederlandse tijdperk de herinnering levend, zoals een ieder weet die Indonesië heeft bezocht en daarbij meer heeft gezien dan de hoofdstad Jakarta. Het in dat land geldende rechtssysteem is nog steeds overwegend Nederlands recht. Koningin Beatrix wees onder andere op de wetenschappelijke belangstelling die in haar land voor Indonesië bestaat en op de Indische belletristiek die een onlosmakelijk deel vormt van de Nederlandse letterkunde. Tenslotte vergat zij ook de Indische keuken niet die met haar smaken en geuren niet meer is weg te denken uit de Nederlandse.

Maar wie zou wensen dat Nederland na dit staatsbezoek definitief een streep onder zijn koloniaal verleden heeft gezet, komt bedrogen uit. De discussie in de Nederlandse media spitst zich nu toe op de vraag hoe het bezoek moet worden beoordeeld. Of het als een algehele of slechts als een gedeeltelijke mislukking, dan wel zelfs als een bescheiden succes kan worden gezien. De veteranenorganisaties zullen ongetwijfeld in de komende maanden opnieuw van zich laten horen. Hun

zwarte schaap Poncke Princen maakt zich op voor een nieuw bezoek aan Nederland. Inmiddels heeft hij ook zijn memoires laten verschijnen. Het Nederlandse parlement stelt zich voor binnenkort opnieuw uitvoerig met de minister van buitenlandse zaken over het staatsbezoek te spreken. De kwestie van de mensenrechten in Indonesië blijft minister Pronk en zijn politieke vrienden bezighouden. Ongetwijfeld zullen de recente ontwikkelingen in Oost-Timor hem aanleiding geven zich daarover andermaal uit te spreken.

Hoe meer er verandert, hoe meer er hetzelfde blijft. Aan de Duitse dichter Heinrich Heine wordt de uitspraak toegeschreven, dat in Nederland alles vijftig jaar later gebeurt dan elders in de wereld. Wat ik U in het verstreken uur voorhield, de trage verwerking van een koloniale erfenis, lijkt daarvan een treffend voorbeeld.

Leiden, 23 oktober 1995